

УЯВЛЕННЯ ПРО СМЕРТЬ І ПОХОВАЛЬНІ ЗВИЧАЇ ГУЦУЛІВ

Валентина Сушко

УДК 393(477.85/.87)

Статтю підготовлено за матеріалами етнографічної експедиції Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України влітку 2012 року у Верховинський, Косівський та Надвірнянський райони Івано-Франківської області. Подано опис перебігу обрядодій та основної атрибутики поховальної обрядовості гуцулів — етнографічної групи українців. Автор довела загальноукраїнський характер обрядовості за наявності регіональних і локальних особливостей, звернула увагу на світоглядні уявлення та часові зміни цього виду сімейних ритуалів.

Ключові слова: гуцули, поховальна обрядовість, смерть, похорон, траур, поминальні атрибути.

Статья подготовлена по материалам этнографической экспедиции Института искусствоведения, фольклористики и этнологии им. М. Т. Рильского НАН Украины летом 2012 года в Верховинский, Косовский и Надвирнянский районы Ивано-Франковской области. Дано описание хода обрядовых действий и основной атрибутики погребальной обрядности гуцулов — этнографической группы украинцев. Автор доказала общеукраинский характер обрядности при наличии региональных и локальных особенностей, обратила внимание на мировоззренческие представления и временные изменения этого вида семейных ритуалов.

Ключевые слова: гуцулы, погребальная обрядность, смерть, похороны, траур, поминальные атрибуты.

The article is based on the materials of the Ukrainian National Academy of Sciences M. Rylskiy Institute for Art Studies, Folkloristic and Ethnology ethnographic expedition to Verkhovyna, Kosiv and Nadvirna districts of Ivano-Frankivsk Region in the summer of 2012. There has been presented a description of the ritual actions and main attributes of exequies of the Huculs, a Ukrainian ethnographic group. The authoress proved the general Ukrainian nature of these rites, notwithstanding their regional and local peculiarities, as well as noticed the ideas of outlook and temporal changes of this type of family ceremonies.

Keywords: Hutsuls, obsequies, death, funeral, mourning, funeral attributes.

Поховальна обрядовість належить до ритуального комплексу, який у будь-якій культурі найконсервативніший. Тож не дивно, що під час збирання матеріалів із цієї проблематики окресленому питанню було приділено значну увагу. Особливу цікавість викликали певні відмінності, які простежувалися в трьох сусідніх районах — Верховинському, Косівському і Надвірнянському, що входять до Івано-Франківської області та єдиного регіону Гуцульщини, однак мають виразні локальні особливості.

Серед учених, яких цікавили гуцульські поховальні ритуали та окремі їхні елементи, — корифеї української етнології та фольклористики: В. Гнатюк [2], І. Свенцицький [6], З. Кузеля [3; 4; 5] та багато інших.

Нами обстежено в основному села Верховинського району (Барвінково, Голови, Красник, Краснолілля, Стебні, Яблуниця). Додамо, що обрядовість деяких з населених пунктів

була описана майже сто років тому [2, с. 252—290]. Окрім того, для порівняння обрядових реалій обстежені с. Микуличин Надвірнянського району і с. Яворів Косівського району.

Французький культуролог Ф. Ар'єс [1] назвав сучасну культуру такою, що боїться смерті і всього, що з нею пов'язане. Наш сучасник не хоче думати, що його життя кінчене, намагається не торкатися теми смерті в розмовах; для нього видаються дивними й занадто обтяжливими тривалість і суворість траурів іспанських грандів XVI—XVII ст., що тривали роками і десятиріччями. Наш сучасник бажає веселощів, розваг, свята.

Нині легка смерть — це смерть швидка, яка приходиться до людини раптово, так, щоб людина й не зчулася. Наш сучасник, на словах визнаючи смерть природним наслідком життя, насправді, як дитина, сподівається, що вона його мине, покладаючись на чудо. Для носія

традиційної культури смерть була звичайним явищем, заслуженим підсумком життя, утіленням загальної справедливості.

Однак такою вважалася лише «правильна» смерть: у старшому віці, після примирення зі світом, упорядкування всіх матеріальних питань. Необхідно було прожити благочестиве життя і за це отримати смерть як визволення від усіх життєвих тягарів. «Умер Адам, буде і нам» [2, с. 231].

Усі інші види смерті — знак порушення Божих заповітів. Така смерть була «несвоя», «нагла» (раптова): вона захоплювала людину в дорозі, чигала у воді або в лісі, десь зненацька, неготовою до цього чи не найважливішого переходу.

Запис Антона Онищука від Павла Курчука із с. Зелениці Надвірнянського повіту свідчить, що на початку ХХ ст. (1910 р.) місцеві жителі вірили, що «смерть одна, а над християнином висит 77 придобашок»: зроблено, від заздощів, від нечистих дій опирниць, «під таку мінуту», бо вмирає «не так старий, як чьисовий» (прийшов час — гайда в дорогу). Таким чином, гуцули притримувалися загальноукраїнського переконання: «ідемо не тоді, коли здумали, а коли кличуть». Це переконання можна визнати загальною константою, адже воно не лише відоме — воно активно вживане по всій Україні.

Хоч як не каже людина «живому — жити!», намагаючись ухилитися від думки про невідворотність смерті, але «умирають люди і нам так буде», — за висловом гуцулів. У с. Голови, яке й нині в інших селах уважають «відданим всьому гуцульському», навіть на початку ХХ ст. оповідали, що колись люди не вмирали — то їх стало так багато, що мусили одне одного вбивати, бо вже і сидіти було ніде [2, с. 253].

Загальною також була на початку ХХ ст. віра в те, що вмирають не від пощесті, не від епідемій інфекційних захворювань. Навіть тиф, що нерідко захоплював цілі родини, не конче мав викликати хворобу конкретної особи. «То Бог так дає, тай уже!» [2, с. 232]. Такий фаталізм, віра в провидіння притаманні жителям Надвірнянського, Верховинського й Косівсько-

го районів і нині. У питанні вирішеності людської долі Божою волею наш сучасник нічим не вирізняється від своїх прадідів і прабабусь.

Можна вважати сталим уявлення, зафіксоване на початку ХХ ст., про те, що хоча смерть у молодому віці є ознакою розумності, особливої обраності Богом молоді особи, життя до старості — це все ж звичайніше, відповідніше людині. Однак тривала хвороба дорослої людини перед смертю раніше давала знати іншим про її великі гріхи, які, таким чином, вона спокутувала [2, с. 253–254]. Тоді кликали ксьонза (священника) і примічали: якщо не горить свічка, дим з кадила йде з хати, після «масловання» (соборування) хворому стало гірше — слід готуватися до швидкого похорону.

Зауважимо, що в сучасної людини старість і хвороби є чи не тотожними поняттями, принаймні перше очікувано тягне за собою інше. Тому і старість іноді сприймається такою ж спокутою, як і хвороба.

На початку ХХ ст. прихід смерті віщували різноманітні прикмети, а також про це гадали у ворожбитів [2, с. 255]. У ролі віщуна були як особливості фізичного стану людини, так і птахи (каркання ворона), буревій. Уважали прикметою на смерть, якщо людині вчувається, що її щось кличе, та ще якби вона обізвалася. На початку ХХ ст., коли гуцули широко займалися ремеслами, примічали і за ремісничими процесами: ткацтвом або шиттям [2, с. 254–255]. Важливим і вкрай показовим на майбутнє вважають весілля, на якому провісницьким знаком може стати навіть довжина нитки на вінку до вінчання: довга — на довге життя, коротка — на швидку смерть [2, с. 255]. Щоправда, сучасні майстрині, які шиють вінки на весілля, — наприклад, жителька с. Яблуниця Марія Василівна Дроняк (1949 р. н.), родом із с. Голови, — уважають, що довжина нитки наприкінці шиття вінка залежить від уміння майстрині і не несе загрози подружжю.

У гуцулів людина старшого віку має підготуватися до останньої дороги і душею, і тілом. Багато хто з гуцулок просить дітей, щоб «по тому» «збрали їх, як батьків і дідів, — по-

гуцульському». Старші люди з гордістю демонструють свої барвисті сорочки й запаски, кожухи-кептарі, пояси й «фустки», капчурі та постоли (Анна Іванівна Форгель, с. Красник Верховинського р-ну; Олена Юрїївна Танасійчук, с. Барвінково Верховинського р-ну). Подібний вибір роблять і жителі с. Яворів. Однак у чоловіків і за життя часто з усього гуцульського у вбранні є лише сорочка. Натомість у с. Микуличин жителі старшого віку за свідчили, що наявність гуцульського вбрання та вбирання в нього покійників практикують у Верховинському районі, а не в їхньому.

У запису П. Шекерика-Дониківа початку ХХ ст. окремих підрозділ присвячений тому, що робить людина, коли вже і вона, і її ближні знають про близький кінець [2, с. 256–257]. Як це несхоже на сучасні намагання лікарів та родини «оптимістично» обдурювати людину та запевняти вмираючого в тому, що він ще одужає. До нього приходили односельці перепросити за власні та пробачити вмираючому його провини; до чоловіка збиралася громада, аби він міг віддати останні розпорядження. Особливу увагу надавали шапці, у якій мали ховати небіжчика. Наші сучасники, можливо, так і не роблять, але заздалегідь чітко обумовлюють, який саме головний убір повинен на них бути (Василь Юрович Рибчук (1936 р. н.), с. Яворів).

Як і сто років тому, неодмінним атрибутом смерті є свічка, передовсім стрітенська. Дехто навіть сам сукає її. У разі наглої смерті, у дорозі чи в лікарні, таку свічку все одно світять на похороні й потім кладуть у труну.

Здебільшого повідомляють про смерть усно. «На провідок» та на похорон не кличуть — «люди йдуть самі», а на помини — кличуть учасників. За нашими спостереженнями, нині найбільше запрошують трембітарів у Верховинському районі. Однак трембітою найчастіше повідомляють і супроводжують сам похорон, а не факт смерті. Запрошення трембітарів не загальнодоступне, адже навіть на об'явах, що прикрашають стовпи Верховинського району, послуга — 400 грн. Усі опитані наголошували на впровадженні в поховальній

практиці «духової» (духового оркестру) лише в радянські часи. Жителька с. Микуличин Євдокія Василівна Миронюк (1933 р. н.) висловила переважну думку людей старшого віку: «Найкраще ховати — це з церковним хором».

Нині, коли трапляється горе, то вважають гріхом відмову допомогти. Та і як відмовити?! Не лише щастя і радість, а й горе збирає родину й об'єднує людей. На похорон ідуть усі: священник і дяк (чи дячиха) читати Псалтир (Савтирю), куховарки і люди, які нестимуть фани чи хрест, — усі, хто ідуть «на провідок». Досить показовим є факт, що нині і в гуцульській, а не лише в центральноукраїнській, обрядовості вже можлива участь жінки-дячихи, яка читає Псалтир.

На рубежі ХІХ–ХХ ст. в усіх записах похоронних звичаїв Гуцульщини підкреслено, що похорон («комашня») зі священником та велелюдним зібранням односельців — це не лише традиція, благочестивий звичай, але й необхідність — умова запобігання посмертного ходіння душі («сукровище»).

Таким чином, участь у виконанні ритуалів можна вважати обереговою дією стосовно членів громади проти шкідництва неоплаканої душі. Безумовно, не варто сліпо і повністю переносити уявлення майже сторічної давнини на погляди наших сучасників, але необхідність іти на похорон усім, окрім найстарших, і нині загальновизнана. Виняток, який існує для найстарших, на перший погляд, пояснюється фізичною слабкістю, однак, на нашу думку, тут є і світоглядне підґрунтя: людей старшого віку вважають такими, що стоять на Божій дорозі, тому для них прихід «сукровища» не настільки трагічно-несправедливий.

Смерть і похоронні ритуали стосуються не лише особи небіжчика, а й тих, хто його оточує. Про це свідчить промовистий факт ритуалізації початку (входу) і закінчення (виходу) особами з різними ступенями посвяченості в похоронній обрядодії.

Зрозуміло, що найважливіше місце займає сама особа-фігурант, окрім того — її родичі. Якщо раніше родички — дівчата і жінки —

ходили з розплетеним волоссям принаймні до третього дня по смерті — до похорону, а чоловіки не голилися аж до 40-ка днів, то нині незвичну, знакову зачіску (радше вигляд) замінили траурні косинки та хустки, а чоловіки не голяться до трьох — дев'яти днів. І дуже рідко не голяться до сорока днів (Марія Петрівна Зубок (1951 р. н.), с. Красноїлля).

Загальною ознакою жалоби всіх чоловіків-учасників дійства була і є непокрита голова. Натомість жіночі голови покривають чорними хустками. Не викликає заперечень, що чорний колір на знак жалоби є новацією і навряд чи налічує в українському та гуцульському, зокрема, ритуалі понад 30—40 років. Однак така новація вже міцно ввійшла до атрибутики цього виду обрядовості. Очевидно, було б незрозуміло громаді, якби хтось із родини відмовився від такої ознаки жалоби доточно, та й ті, хто прийшов на похорон, мають «відповідно виглядати».

Односельцям також відведена важлива роль учасників дійства. «На провідок» треба мати свою свічку, іти — де тіло, нічого не говорячи, зайти й запалити свічку, вклякнути, помолитися, устати і лиш тоді сказати: «Слава Ісусу Христу!» (В. Ф. Мартищук, с. Красник). Потім людина займає своє місце в поховальній церемонії.

Обряджати тіло чоловіків приходять чоловіки, а жінок — жінки. Це загальне та незмінне на всій досліджуваній території правило. Колись, старші люди згадують, і труну, і віко несли особи однієї з покійником статі, однак нині «ми такі слабі стали, що вже негодні».

Тільки в записках початку ХХ ст. згадана як неодмінний атрибут обряджання жінки-покійниці *перемітка*, а для покритки — *фустка* (хустка). Очевидно, з огляду на те, що наші сучасниці не носять переміток, то й у поховальну обрядовість увійшла «фустка». Відома на межі ХІХ—ХХ ст. заборона підперезувати покійника нині відійшла в минуле, та й спеціальне взуття чи обмотування ніг перемітками вже невідоме. Хоча чоловіки і нині турбуються, яку шапку їм покладуть у домовину — її не одягають, а лише кладуть біля правого плеча.

Досить широко розповсюджений центрально-український звичай класти покійнику в труну гроші, очевидно, невластивий гуцульському похорону, бо про це не згадав жоден з інформантів.

Наші інформанти з Верховинського району згадували про можливість підготовки такого важливого атрибута, як домовина (*трунва*), заздалегідь. Однак у с. Микуличин уважали за можливе готувати дошки, а *трунву* робили вже по смерті. Василь Васильович Танасійчук (с. Барвінкове) показав навіть кімнату у своїй оселі, де має відбутися його похорон. *Трунву* з покійником ставлять головою до ікон (у православних — до Святого кута).

І досі побутує старий звичай *посіжене* (сидіння громади біля тіла покійного), адже покійника не можна залишати самого. У с. Микуличин такий обряд називають *привілією*. Однак нині тривалості такого *посіження* — *чування*, коли громада сходилася від моменту дізнання про смерть і до закінчення похорону, тобто до третього дня по смерті, — нині не дотримуються. Проте дотримуються вікової градації присутніх, яка залежить від віку небіжчика.

«Давніше люде гадали, що чим крашя буде комашня, чим бирше буде пип опроважети, тим бирше буде Бог гріха прошети. И тимунь то робили давно такі, гучні похорони. Чим ели та віра тратити силу, тим ели и похорони тратити на своєї гучности» [2, с. 253].

У записках початку ХХ ст. із цього краю Карпат велику частку матеріалу становили перелік та описи унікального, украй архаїчного явища народної культури — «забав при мерці» (ігор, які влаштовували учасники *посіження*). Ці забави на похороні людей старшого віку та неодруженої молоді й дітей різнилися. Широковідомими та найуживанішими були «Грушка», «На него», «Млин», «Сосокало», «Зайця» («Зайця купувати»), «Галембе-за» [2, с. 266—279, 292—297]. Уже згаданий П. Шекерик-Доників пояснює цей звичай тим, що в розкиданих «по верхах» гуцулів молодь сходилася вкрай рідко, і таке згромадження, що відбувалося на похороні, раціонально використовували. Забави проходили в хороммах

(довгих сінях), учасниками їх були люди, чужі для небіжчика, проте родичі спостерігали і сміялися над вигадками учасників. На початку ХХ ст. це дійство вже сприймали як українепобожний звичай, тому рідко влаштовували в бідних родинах або коли залишилися малі сироти. Нині, на початку ХХІ ст., ці забави інформанти різко засуджують, адже вони лякають учасників, нешанобливі до покійного та образливі для родини небіжчика. Однак навіть те, як відбувається це засудження, є свідченням, що забави особам 1920–1940 років народження відомі не лише як описаний їм старшими факт, а і як випадки з власного життя. І не лише, як опис чи спостереження, а і як те, у чому колись безпосередньо брали участь.

Навіть у радянські часи гуцули проводжали в останню путь покійників з *фанам* (корогвами), священником, церковною відправою та *подзвіном*. Навіть тоді, коли була «рознарядка» на закриття церков, їх лишали по одній на сільську раду, як повідомив старожил с. Барвінково Василь Васильович Танасійчук.

Церковний подзвін був ще одним способом повідомлення про смерть і похорон. Його замовляли в дяка чи старшого брата церковного братства, яке завжди існувало в сільських громадах. Дяк же копав могилу або повідомляв тим, хто призначений це робити. За свідченням Євдокії Василівни Миронюк, могилу копали, орієнтуючи її за віссю «південь — північ». Часто біля церков є цвинтарі. Цвинтарі огорожені, мають ворота і хвіртку.

Похорон відбувається вдень, за світлого дня, близько полудня — 14 години. До будинку померлого приходять на 10 годину, адже там іще здійснюють відправу. По тому процесія направляється до храму, де також правиться, а далі — на цвинтар. У Верховинському районі після погребіння на кладовищі роздають *подавники*, і ритуал завершується. У с. Микуличин після похорону відбувається поминальний обід, що є звичнішим для загальноукраїнського перебігу обрядодій.

Траурна процесія рухається в суворому порядку: спочатку церковні *фани*, хрест, свя-

щеник, *трунва*, якщо домовина розкрита, за труною несуть віко, ідуть родичі та односельці. Якщо процесія рухається на автотранспорті, то на борт вантажівки сідають усі перераховані головні учасники процесії. Сучасним горянам відоме транспортування домовини волами та саньми як обрядовим транспортом, проте всі інформанти наголошували, що це було колись і за непридатних погодних умов.

Нормою можна вважати використання в траурній ході спеціальних церковних нош для перенесення труни, які зранку, до похорону, беруть у церкві. Цього не дотримувалися лише в ті часи, коли місцева церква була закрита, як наприклад, у с. Барвінково.

У с. Стебні Ганна Миколаївна Гаврильчук показала фотографії з похорону її зовиці — 11-річної Ілени (Олени). Юнка «умерла від тифуса». «Як дивилася — так і застигла», — за висловом Ганни Миколаївни. Ці фото зафіксували нововведення в обрядовості: пам'ятні вінки з написами від скорботних ближніх, зокрема від піонерської організації. Загальний же хід та атрибутика виявилися незмінними. За народними звичаями такого віку дівчину вважали відданицею, тому її «збрали на княгиню»: у вишиту сорочку, запаски, *капчурі* з постоломи, кожух, *чільце*, *бовтиці* та вінок. Навіть у радянські часи традиція ховати з трембітами виявилася незмінною.

У Верховинському районі поминальний обід проводять до похорону. Це не завжди позитивно сприймають сусіди: «ще покійник лежить — кому щось у горло полізе?». Проте на цей останній, для померлого, бенкет родина запрошує спеціальних куховарок, таких, як професійний повар Ганна Ігнатівна Боцвінок (1968 р. н.), жителька с. Яблуниця. Стіл може бути пісним або скоромним, але обов'язково багатий: голубці, книші, *бануш*, гуцульська кишка, гуцульський борщ (з кормових буряків), *пирог*и (вареники), студенець тощо. Характерною особливістю таких обідів у Верховинському районі є відсутність символічної страви похорону. Іноді обід замінюють канап-

ками і швидким пригощанням. У такому разі набір продуктів становлять делікатеси (щоб хоча б цим компенсувати прискореність учти).

Після поминального обіду траурна процесія у визначеному порядку рушає на цвинтар. Нині в багатьох селах Верховинського району покійників ховають під сумний голос трембіт. Біля кожної каплички, по дорозі до цвинтаря, священник править молебень.

На кладовищі з покійником прощаються, священник довершує відправу, труну опускають у яму і могилу засипають. Хрест, який стоїть 1–2 роки, допоки осяде земля, по всій Гуцульщині ставлять у головах. Хрести зазвичай чотирираменні, на поминальні суботи їх традиційно не прикрашали — цей звичай з'явився недавно. Принесені поминання залишають на могилі «за прости Біг» — для пташок.

Обов'язковим є подання «за прости Біг», коли розходяться із цвинтаря, *подавників*: хліба, води і свічки. Обрядовим варіантом хліба є печені булочки з білого пшеничного борошна — *кукуци*. Такий хліб печуть і в «Живну» середу (Верховинський р-н) або четвер (Косівський р-н) Страсного тижня для виконання обряду, який у Верховинському районі називають «Гріти діда», а в Косівському — «Кукуци». І назва, і використання таких самих поминальних хлібів свідчать про поминальний характер цього святкування та обрядодій, коли особисті поминання переходять у загальнокалендарні.

Дещо відрізняється порядок похорону в інших районах. Так, у с. Микуличин процесія виходить з дому, підходить до церкви, далі — на кладовище, і після самого похорону всі присутні ідуть додому небіжчика на поминальний обід. Такий сценарний хід цілком відповідає загальноукраїнській традиції. Та й у переліку страв є «коливо» — «то кусочок булки кроят, посипають медом або цукор розпускають, во-

дичков сі поливають. Як сядуть за стіл, помоляться Богу і отогді їдять» (Є. В. Миронюк). Коливо подають лише після похорону. (А допоки покійник лежить у хаті, то тим, хто прийшов сидіти біля його тіла, дають вино і канапку). Поминальний обід триває доти, доки не дадуть «за прости Біг» (хліб, рушничок, свічка). Тоді люди розходяться.

Відомі по всій Україні перестороги, обмеження та заборони щодо участі в поховальній обрядовості. На Гуцульщині цих засторог менше: обмежень на вживання виделок тут немає; якщо навіть вагітній родичці треба бути на похороні, то їй в'яжуть до мізинного пальця червону ниточку, і вона йде на кладовище, може брати участь в усіх ритуалах. Однак засторога робити на похорон *трунву* чи нести тіло тощо відома і свято дотримувана. Усе в хаті та на підлозі, у стайні чи в саду, то «би не завмирало», одна людина іде і все рушить.

Душа покійного не може одразу покинути родину, тому поминання продовжуються до року: на другий день, наступний за похороном, «носять снідання», — розповіла кухарка із с. Яблуниця Ганна Ігнатівна Боцвінок. Загальними є поминання на дев'ятий, сороковий день та в рік. У с. Микуличин поминання на дев'ятий день немає. У кого є матеріальна можливість — поминає і в півроку. Неодмінно поминають у три *дідівні* (пам'ятні) суботи: перед Великоднем, Троїцьку (під Святу неділю), Дмитрівську. Поминають під Різдво. Найважливіше — не страви, а обов'язкове читання *Савтирі*. Головне — шанувати і віддавати належне душі того, кого ми любимо, але вже не можемо обійняти.

Таким чином, регіональні варіанти та локальні варіації не суперечать загальноукраїнському характеру обрядовості, зберігають архаїчні елементи, атрибутику та перебіг обрядодій.

1. *Аръес Ф.* Человек перед лицом смерти / пер. с фр. В. К. Ронина ; общ. ред. С. В. Оболенской ; предисл. А. Я. Гуревича. — М. : Издательская группа «Прогресс» — «Прогресс-Академия», 1992. — 528 с.

2. *Гнатюк В.* Похоронні звичаї й обряди // Етнографічний збірник. — Л : накладом Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, 1912. — Т. XXXI–XXXII. — С. 131–424.

3. Кузеля З. Українські похоронні звичаї й обряди в етнографічній літературі // Етнографічний збірник. – Л. : накладом Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, 1912. – Т. XXXI–XXXII. – С. 133–202.

4. Кузеля З. Посижіне і забави при мерци в українськiм похороннiм обрядi // Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. – Л. : накладом Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, 1914. – Т. СХХІ. – С. 201–214.

5. Кузеля З. Посижіне і забави при мерци в українськiм похороннiм обрядi // Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. – Л. : накладом Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, 1915. – Т. СХХІІ. – С. 117–127.

6. Свенціцький І. Похоронне голосінне і церковно-релігійна поезія (Студія над розвитком мотивів народної словесності). – Л. : НТШ, 1910. – 56 с. – (Відбиток із «Записок Н. т-ва ім. Шевченка», тт. ХСІІІ–ІV).